

Voigt Vilmos

Rítuskutatás a kortársi folklorisztikában (és ehhez némi távlatok)*

Nem véletlen, hogy máig sem készült el egy részletes magyar rítustörténetünk. Sem közvetlenül egyházi jelleggel, sem ennél szélesebb művelődéstörténeti érdekeltséggel. Pedig még az is nyilvánvaló, hogy ezek sokszor elválaszthatatlanok egymástól. (Lásd a szerencsére már tízezer számban ismert magyarországi iskolai színjátékokat, élőképeket, ünnepekhez tartozó megjelenítéseket stb., amelyek egyaránt páratlan pontosságú adatok a hitéletre, ám a szervezett vallásos népszokásokra is.) Egy jó rítustörténet hiányában pontosan nem is tudjuk értelmezni a változásokat sem, akár Pázmány Péter liturgiai vagy ritológiai elméletét és gyakorlatát. Még az is kevésbé köztudott, hogy a XVI. századtól a XIX. századig milyen sok könyv foglalkozott nálunk is a rítusokkal, sőt nemcsak azok gyakorlatával, hanem elméletével is.

Voigt Vilmos néprajztudós (folklorista) az ELTE BTK Folklore Tanszékének professor emeritusa.

Köztudott, hogy a Tridenti Zsinat utáni korszak új kihívások elé állította a liturgikus életet. Az 1568-tól kezdve gyors egymásutánban kinyomtatott szerkönyvek fokozatosan szinte egész Európában elterjedtek, s egységesítették az addig területenként eltérő liturgikus gyakorlatot. Magyarországon még e könyvek átvétele előtt Telegdi Miklós szertartáskönyve, az *Agendarius* tett kísérletet a már bevált, régi szokások rögzítésére és egyben korszerű újrafogalmazására, bizonyos mértékig szakítva az Oláh Miklós által humanista könyvízlés szerint, de változatlan, középkori tartalommal kiadott *Ordo et ritus* szerkesztői és rubrikális hagyományával. A további egyházeleti fejlődésnek megfelelően készült el 1625-re a Pázmány kezdeményezte, romanizáló irányú *Rituale Strigoniense* utóbb még évszázadokig érvényes gyűjteménye.

A protestánsok közül ünnepelméletünk klasszikusaként szokás említeni a magyarigeni tudós református lelkész, Bod Péter 1757-ben készült, de csak 1761-ben kiadott *Szent Heortokrátés* című népszerűsítő történeti áttekintését. Ennek új kiadását 1786-ban Szatsvay Sándor jelentette meg. Sajnos, a műnek nincs modern kiadása, még lexikonaink is rendre megfelelkeznek létezéséről.

Egyébként Padányi Bíró Márton sokszor említett rítusszervezői tevékenységét is inkább csak említeni, mint elemezni szokták.

Pedig egyházainkban mindig volt érdeklődés a rítusok és ünnepek története, szabályos gyakorlása iránt. Egyháztörténeti, teológiai, sőt jogi munkákban foglalkoztak is ilyen kérdésekkel. Különösen a XIX. században nő meg az „egyházi archeológia” iránti érdeklődés. Ennek termékeiben igen gazdag a rítus-

* Az ELTE Bölcsészettudományi Karán tartott, „A liturgikus gondolkodás alakzatai Pázmány Péter korában — Ritualia I.” című konferencián 2010. november 9-én elhangzott előadás.

történeti anyag. Tudjuk, egyetemünkön is megszerezték nemzetközi kézikönyveket, sőt arra törekedtek, hogy magyar áttekintések is készüljenek. Érdekes, hogy nem csak Esztergomban vagy éppen a nagyszombati, majd pesti egyetemen, hanem más püspökségek területén is megjelentek ilyen könyvek, és nem csak magyar nyelven. (Minthogy újabban az egyes rendházak régi könyvjegyzékeiből is többet kiadtak, esetenként tudjuk keresni: megmaradt-e a könyvtárban valamely, a korra jellemző liturgiai kézikönyv. Például ilyenek a bécsi teológiai professzor, Joseph Berthier könyve: *De Sacramentis in genere, baptismo et confirmatione ...* (Agriae 1791) vagy Solanus Karlié: *Manuale caeremoniarum, ac sacrorum rituum ...* (Neosolii 1803). Majdnem 600 lapos könyv Ganoczi Antal: *A' Szent Sacramentomoknak, vagyis az evangeliombeli hét szentségeknek magyarázása* (Nagy-Váradon, 1779).

A protestáns teológia is ismételten áttekinti e témakört. Ilyen például a baseli kálvinista K. R. Hagenbach könyve, Révész Imre fordításában: *A theologiai tudományok Encyclopaediája és methodologiaja* (Pest 1857), rendkívül gazdag nemzetközi szakirodalom felsorolásával. Noha a református szerzők is használják a „rítus” és a „liturgia” szavakat, voltaképpen azonban „agenda” névvel szokták e területet megnevezni. Köztudott, hogy Lonovics József *Népszerű egyházi archaeologia vagyis a katolikus ünnepek, szentségek, ünnepélyek s szertartások értelmezése...* (Pest, először 1856, több új kiadásban is) milyen nagy figyelmet fordít a liturgia-történetre. Minthogy 1844-ben úgy rendelkeznek, hogy az elemi iskolai tanítók egyik oktató tárgyát az egyházi szokások és szertartások magyarázata adja, megnő a szüksége annak, hogy ilyen tárgyú népszerű könyvek is készüljenek. E célra íródott a piarista Zimmermann Jakab: *A vallási szokások és szertartások magyarázata* című kis könyve (Buda 1845).

A megíratlan magyar rítustörténethez még sok további régi forrásművet említhetnénk, mostani hozzászólásunk tárgya azonban más: a „kortársi folklorisztika” ilyen szempontból való szemlélését kaptam penzumként.

Ami a mai magyar népi vallásosság kutatását illeti, itt az utóbbi évtizedekben hatalmas mennyiségi gyarapodásról számolhatunk be. Mindennek van ritológiai vonatkozása is. Szerencsére Bálint Sándor, Scheiber Sándor, Molnár Ambrus, Szigeti Jenő, Török József, Barna Gábor és mások munkássága közismert, s több olyan áttekintés is készült (például a tiszteletükre kiadott könyvekben), amelyek beszámolnak a magyar népi vallásosság kutatásáról. (Ezeket itt és most nem is kell egyenként felsorolnom.)

Ami folkloristáink rítuselméletét illeti, itt Sebestyén Gyula vagy Szendrey Ákos különösebb elmélet nélkül foglalkozott a népszokásokkal. A klasszika-filológus Marót Károly a rítust általános fogalomként használja, és olyan szellemi tevékenységnek tartja, amely sok mindent befolyásol. Ő leginkább a költészet „szublogikus” voltát értelmezte ilyen keretben. Egyetemünk egykori folklorprofesszora, Dömötör Tekla színjátéktörténészként indult, majd élete utolsó évtizedeiben ismét foglalkozott a színjátékszerű szokásokkal és általá-

ban a magyar népszokások „rítus”-szövegeivel. Elméletileg is ebben az irányban tájékozódott, és noha említette a cambridge-i angol klasszika-filológusok „ritualista” iskoláját (és természetesen Marót Károly dolgozatait), voltaképpen a maga műveiben nem alkalmazta sem ezt, sem az akkor már kibontakozóban levő új nemzetközi rítuselméleteket.

Nálunk egyébként Mary Douglas és Victor Turner „szimbolikus antropológiáját” szinte hamarabb idézték, mint Arnold Van Gennep immár százéves könyvét, az *Átmeneti rítusok*-at, amely magyarul csak 2007-ben jelent meg (az eredeti, a *Les rites de passage* 1909-ben). Van Gennep munkáját azonban a nemzetközi vallástudomány és folklorisztika is igazában csak az 1960-as évektől kezdve használta. Ennek során vált a „chicagói antropológia” egyik, időnként jócskán megváltoztatott és továbbfejlesztett forrásává. Az angol Mary Douglas 1955 és 1972 között kiadott tanulmányaiból készült az *Implicit Meanings* című kötet, amelynek magyar fordítása (*Rejtett jelentések*) 2003-ban jelent meg. Victor Turner *The Ritual Process* kötetét (1969, kiegészítve 1997) nálunk *A rituális folyamat* címmel 2002-ben adták ki. Minthogy a háttérben még az „új”, „megfigyelő antropológiából” származó művek is megjelentek nálunk (ld. pl. Clifford Geertznek magyarul összeállított tanulmánykötetét: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*, 1994), a rítusok modern elméletét ma már nálunk is mintegy a karszékéből meg lehet közelíteni. Minthogy *A vallási élmény története* című —évtizedekkel korábban kezdett egyetemi előadásaimból készült— könyvemben (2004) egész fejezetben (*szokások, rítusok, ünnepek*) foglalkoztam a rítusértelmezés megváltozásával a közelmúltban — ezt most igen röviden is összefoglalhatom.

A „rítus” kiváltképpen jól meghatározható, visszatérő szokás, eredetileg szoros kapcsolatban a vallás megnyilvánulásaival. A „liturgia” eredeti értelme pedig ‘cselekedet’, s jól érthető, miért vált a vallási rítusok bizonyos megnyilvánulásának közismert megnevezésévé. Mintegy két-három évtizeddel ezelőtt a francia kutatók (a társadalompszichológus Jean Maisonneuve, a szociológus Claude Rivière és J.-P. Sironneau, meg a kifejezetten rítusleíró Jean-Thierry Maertens és mások) szinte határtalanul kiszélesítették e fogalmat. Szerintük a rituális viselkedés (*conduits rituelles*) alapján írható le mindenféle laikus rítus, a politikai liturgia, sőt a politikai vallás is. A mai ünnepek, sőt a mindennapi ünnepi viselkedés is ide sorolhatók. A francia társadalomnéprajz-kutató, Martin Segalen a „mai rítusok” áttekintését is megadta (1998). Mind rítus-tereleírásaikban, mind azok bemutatásában Mary Douglas és különösen Victor Turner etnológiai szempontokat érvényesített. Turner ekkor már elsősorban a „liminalitás” (= küszöbjelenségek) fontosságát hangsúlyozta, és az amatőr színházig, illetve a rituális terápiáig jutott el a maga olykor zaklatottan újító tevékenysége során. A pár éve elhunyt neves francia szociológus, Pierre Bourdieu pedig a rítusokat egyértelműen szociológiai jelenségként fogja fel, és a legitimációs rítusokat (*rite de légitimation*), a szentesítő rítusokat (*rite de consécration*) és az intézményesítő rítusokat (*rite de institution*) tartja a három fő, egymástól megkülönbözte-

tendő csoportnak. Nyilvánvalóan modern és kiterjesztett rítuselmélet ez, nem véletlen, hogy példaként a szépségversenyt, a diplomaosztást vagy a *Tour de France* kerékpárversenyét említi meg. Mára tehát a francia és angol-amerikai kutatásban már minden „koordinált cselekvés” rítusnak nevezhető. A legkedveltebb példák a politika és a sport világából valók. E társadalomtudósok szinte mintha már el is feledkeztek volna arról, hogy a „rítus” azért még mindig vallásos cselekvés is!

Természetesen sok más modern nemzetközi rítuselmélet is létezik. Mivel azonban semmi hatásuk nincs Magyarországon — nem sorolok ilyeneket. (Meggemlíthetném pl. Catherine Bell könyvét —*Ritual. Perspectives and Dimensions*. 1997— kiváló tudománytörténeti áttekintéssel s a rítusok rendszerezésével, gyakran olyan témákról, amelyek a magyar folkloristák figyelmén eddig kívül maradtak.)

A mai magyar folklorisztikai szokáskutatás utóbbi évtizedeiben két újító tendencia is megfigyelhető.

Egyrészt a korábbiakhoz képest teljesebben írják le a népszokásokat. A kolozsvári folklor-professzor, Pozsony Ferenc megfogalmazta ezt az igényt „A szokáskutatás fogalmi, módszertani és terminológiai kérdései” című dolgozatában (1997). A legjelentősebb ilyen mű pedig Balázs Lajosnak, a Sapientia Egyetem professzorának háromkötetes áttekintése a csíkszentdomokosi szokásokról: a születéstől a halálig. A hivatkozásokban itt is megtalálható több modern publikáció, ám a tárgyalta témák hagyományosak: s például sem a politika, sem a sport nem szerepel a rítusok között. (Amit magam ebben az esetben igen indokoltan tartok. Azt már kevésbé, hogy a teljesen vallási — „egyházi” — rítusok is kimaradtak a kötetekből.)

A másik újító tendencia abban nyilvánult meg, hogy a „mindennapi élet” leírására került végre sor. Leginkább a tisztálkodás kutatásában értek el sikereket (Juhász Katalin s mások munkája nyomán). Itt részben az eddigi ebből a szempontból egyáltalán nem kutatott paraszti higiénia, másrészt általában is a „tisztá – tisztátalan” oppozíció vizsgálata történt meg. Ez utóbbi természetesen már Mary Douglas *Purity and Danger* könyve (1966) nyomán világszerte kutatott témává vált. Ennek a második újító tendenciának nálunk a kezdeményezője egyetemünk professzora, Verebélyi Kincső volt. Immár több évtizedes ide vonatkozó írásai alapján állította össze *Szokásvilág* című könyvét (2005), amelyben előbb a magyar, majd a nemzetközi kutatások áttekintését adja, ezután a mindennapiság fogalmát járja körül. Az utóbbi esetében nem csak a mai francia és német néprajzi kutatásokra hivatkozik, hanem arra az igen rangos társadalomelméleti vonulatra is, amely már a második világháborúig a mindennapi életet vizsgálta, és amely leginkább Alfred Schütz, Henri Lefebvre (nálunk Lukács György és Heller Ágnes) műveiben nyilvánul meg. Az utóbbiaknak még a későbbi következményekről is tudniok kellett. Még a francia mentalitástörténet (Marc Bloch és az őt követő nemzedékek) vagy a német

civilizációtörténet (Norbert Elias) bevonása is megtörtént Verebéli tanulmányaiban. Nem váratlan módon viszont a „mindennapi élet” előtérbe állítása éppenhogy deritualizáló jellegű. A mindennapi szokások leírásához és rendszerezéséhez szükséges új rendező fogalmak: a térbeli mobilitás, társadalmi tényezők, mindennapi tudat, gyakorlat, a mindennapok terei, a mindennapiság időkeretei, mindennapi emlékezet stb. nem érintik a „rituális” jelenségek sajátosságát. Persze ebben a felfogásban is megmarad az ünnepek helye, ám ezek elrendezésében itt is leginkább a „kódok” (formák) —vagyis a cselekvések, gesztusok — táplálkozás — viselet — szöveg — akusztikus formák — kinezikus formák — dramatikus formák — vizuális eszközök — tárgyak— felsorolását találjuk meg. Minthogy az áttekintés tárgya a „mindennapi szokásvilág” volt, mindez természetesen tekinthető.

Hogy itt nem csak egyetlen folklorista saját kutatási preferenciáinak megnyilvánulását fedezhetjük fel, könnyen bizonyíthatjuk. Amikor 1998-ben megjelent *A magyar folklór* című egyetemi tankönyvünk, ebben a terjedelmes szokásfejezetet Verebéli Kincső írta. Az általa bemutatott nemzetközi szakirodalom is igazán széleskörű és modern. A fejezet a magyar szokásokat a korábbi kutatás három hagyományos fogalma köré csoportosítja: a munka szokásai — alkalomhoz kötött szokások — időponthoz kötött ünnepek. E csoportosításban sincs helye a rítusoknak. Egyébként, amikor a mostani sokkötetes akadémiai kézikönyv a VII. kötetében (1990) több mint 300 lapot szenteltek a „szokások”-nak, itt nemcsak hogy semmilyen elméleti vagy terminológiai áttekintés sincs, hanem az öt szerző által írott fejezetek (születés és kisgyermekkor — házasságkötés — temetkezés — jeles napok, ünnepi szokások — dramatikus népszokások, népi színjátékok) külön-külön sem említik a rítusokat.

A rítuskutatások a mai magyar folklorisztikában továbbra is a népi vallássság fejezeteiben bújnak meg, bármilyen újszerű elméleti tárgyalás nélkül. Pedig erre most már végképp szükség lenne!

E dióhéjba kényszerített összegezéséppen azt mondhatjuk, mind a nemzetközi kutatásban a „rítusok” (pontosabban a „rituális viselkedés”) területének óriási kiterjesztése és számos mai jelenség illetéknéppeni vizsgálata, mind minálunk a „mindennapi szokások” kutatásának előtérbe kerülése igen örövendetes tény. Ám köztük most ott maradt a „senki földje” — a valódi rítusok világa. Noha mindez nyilván megint csak nem véletlen, véleményem szerint csakugyan szükség lenne mindezen szokáscselekvések ritológiai szempontból is modern kutatására és értelmezésére.

Hogy milyen új szempontok is előkerülhetnek eközben, erre vonatkozóan végül csak egyetlen, első tekintetre meglepő témát említek. Úgy másfél évtizeddel ezelőtt kezdte el a francia etnológus, Christian Bromberger (munkatársával) a labdarúgás vizsgálatát. (Lásd könyveit: *Le match de football: ethnologie d'un passion partisanne à Marseilles, Naples et Turin*, 1995 — *Football, la bagatelle de plus sérieuse du monde*, 1998 — *Passions ordinaires: du match de football au con-*

cours de dictée, 1998.) Valóságos iskolát teremtett, szinte önálló kutatási területeket szabadított fel a modern szokások köréből. Ám még ez sem a lehetőségek vége! Napjaink egyik legismertebb európai művészettörténésze, Horst Bredekamp ugyanekkor publikálta *Florentiner Fußball: Die Renaissance der Spiele* című könyvét (1993, új kiadásban 2001), amelyben, amint ez a tény alig tudott, a modernkori labdarúgás régi olasz kezdeteivel foglalkozik.

Van tehát szabad pálya újíító szándékú rítuskutatóinknak!

Irodalom

A fentiekben hivatkoztam azokra a munkákra, amelyek legalább további hivatkozásaikkal megkönnyíthetik az érdeklődők tájékozódását. Ezeket itt nem ismétlem meg. Egyébként az új szempontú rítuselméleti művek most leginkább francia földön jelennek meg. Ezek „követése” szinte lehetetlen feladat. Pedig sok megszívlelendő ötlet van bennük. Dolgozatom írásakor még nem volt a kezemben az Aurélien Yannic szerkesztette kis antológia: *Le rituel* (CNRS, Paris 2009), amely az 1988-ban megalapított *Hermès* folyóiratban megjelent 8 fontosabb tanulmányt közöl. Ez a zsebkönyvsorozat eddig 14 hasonló, utólagosan válogatott tanulmánygyűjteményt jelentetett meg — újszerűen megközelíthető társadalomtudományi kérdésekről. A „Rituel”-kötet 1989 és 2005 között közölt cikkeket hoz az ifjúság lázadási rítusairól, a csábításról, a modern politikáról, a mai állami ünnepekről, a temetésről és a társadalmi gyakorlatról. A kötet szerkesztője külön gondoskodott arról, hogy a régi és most javasolt „szakkifejezéseket” összegyűjtsék és magyarázzák. A kötet egyik fejezete (a kitérő francia kapcsolatokkal rendelkező, tavaly emeritált német szociológus, Alois Hahn írása) a rítus és liturgia jelenségeit tárgyalja, és témakörünkbe jó bevezetést nyújt. Ám nem tér ki mindenre. Hahn egyébként a gyónásról monográfiát, a *gourmet*-ről ínycsiklandozó tanulmányt írt...